

Vrije steden, repressieve staten

Anno 1300 waren er met name in Italië al steden met meer dan 100.000 inwoners. Wat opvalt is dat deze grote steden vooral konden ontstaan in gebieden waar een hoge mate van staatscentralisatie ontbrak. Hoe konden deze machtige steden hun positie behouden tegenover het oprukkende proces van staatsvorming?

Enige ingrijpende processen hebben zich in de Europese geschiedenis in de loop van enkele eeuwen ontwikkeld en zo het karakter van dit continent bepaald. Dit geldt ongetwijfeld voor de verspreiding en doordringing van het christendom, evenzeer voor zijn latere tegenpool, de voortschrijdende secularisering. Ook de processen van urbanisatie – de aanhoudende toename van het aandeel van de bevolking levend in stedelijke gebieden – en vergroting van de schaal waarop economische en politieke macht georganiseerd is, kunnen teruggevoerd worden tot in de hoge middeleeuwen en zetten zich nog steeds verder door. De urbanisatie van Europa na de oudheid heeft een nieuw elan gekregen vanaf de tiende eeuw in Italië, waarna de beweging zich uitbreidde naar het noorden, en vervolgens naar het oosten. Dit faseverschil is aanzienlijk en ingrijpend. Er gaapt een wijde kloof tussen de formele verlening van een stadsrecht en de sociaal-geografische werkelijkheid van een stedelijke gemeenschap.

Stadsrecht en bevolking

Toen Amsterdam bij het graafschap Holland werd gevoegd, was het 'niet meer dan een lintbebouwing' bij een dam en een versterking, die wellicht al in 1306 was afgebroken. De eerste schriftelijke verlening van het stadsrecht dateert van 1300. Zij ging terug op een rechtstraditie die zich gedurende hooguit de 25 voorafgaande jaren had gevormd. In dat jaar kreeg de jonge stad ook haar eerste omwalling.¹ Gent en

Brugge waren toen de enige steden in de Nederlanden met meer dan 40.000 inwoners, maar in het zuidwesten lagen nog een zestal andere met een bevolking die men schat op tenminste 20.000. In Noord- en Midden-Italië telde men op dat moment al drie steden met meer dan 100.000 inwoners: Venetië, Florence en Milaan, en acht met meer dan 40.000; Genua en Bologna kwamen zelfs ver boven die grens uit. In die dagen waren er in heel Europa niet meer dan twaalf steden met een bevolking van boven de 50.000. Het waren dus heel uiteenlopende realiteiten die men anno 1300 kon vatten onder de benaming stad. Naast de opmerkelijke verschillen in de fasering van de ontwikkeling, treft ook de heel uiteenlopende evolutie. Rond 1550 had Amsterdam zijn *take off* gemaakt en een omvang van 30.000 inwoners bereikt,

'Hoge mate van verstedelijking is onverenigbaar met staatscentralisatie'

Antwerpen groeide uit tot 100.000, terwijl Gent en Brugge achteruit gingen en veel Italiaanse steden, zoals Florence en Siena zelfs meer dan de helft van hun bevolking hadden verloren.²

Pas omstreeks 1500 zijn voor grote delen van Europa schattingen mogelijk van de bevolking die gesteund zijn op enigszins betrouwbare statistische gegevens. De Amerikaans-Nederlandse historicus Jan de Vries telde voor die tijd 150 steden met minstens

► *Geschiedenis van Amsterdam. Dl. I. Een stad uit het niets tot 1578*, red. M. Carasso-Kok, Amsterdam 2004, 45-77.

► *Villes de Flandre et d'Italie (XIIIe-XVIIe siècle). Les enseignements d'une comparaison*, E. Crouzet-Pavan & E. Lecuppre-Desjardin, red. Turnhout 2008, 11-74.

► J. de Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, Cambridge Mass. 1985, 158-161.

► R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002, 123-127.

Wim Blockmans is hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

10.000 inwoners en berekende op die basis de stedelijke dichtheid in geografische regio's, waarbij hij de onderlinge afstanden tussen die steden betrok. Zo identificeerde hij de hele Povlakte, met Milaan, Genua en Venetië als uithoeken, als de grootste en dichtst geïurbaniseerde regio van dat moment; daarnaast bereikten ook de veel minder uitgestrekte zuidelijke Nederlanden en de Golf van Napels vergelijkbare dichtheden.³ Wat nu opvalt is dat juist Noord- en Midden-Italië en de Nederlanden gebieden waren waar de vorming van uitgestrekte, gecentraliseerde monarchale staten zich niet heeft kunnen doorzetten. Andersom tonen de cijfers en kaartjes van De Vries aan dat in Engeland, Frankrijk, Castilië en heel Midden-, Noord- en Oost-Europa de urbanisatiegraad heel laag was. Dit leidt tot mijn hypothese dat een hoge mate van verstedelijking en staatscentralisatie onverenigbaar waren.

De vraag die mij hier bezighoudt is daarom wat het betekende dat er in bepaalde regio's zoveel en zulke grote steden ontstonden. Daarbij zal ik onderzoeken in hoeverre het model van stadstaten een duurzaam alternatief vormde op de vorstenstaten.

Autonome ontwikkeling

Tussen de tiende en de zestiende eeuw zijn er in Europa duizenden steden gesticht en voorzien van een eigen juridische status. De grote meerderheid daarvan bereikte slechts een heel bescheiden omvang, van enkele honderden tot hooguit vijfduizend inwoners. Die kleine stadjes vervulden de rol van centrale plaatsen voor een beperkt of dun bevolkt ruraal verzorgingsgebied: daar werd markt gehouden en kon men gespecialiseerde diensten en producten vinden die niet in elk dorp voorhanden waren. Wat waren bijvoorbeeld de ontwikkelingskansen van Geertruidenberg? De graaf van Holland stichtte die stad in 1213 op een zandheuvel bij de monding van de Donge in de Maas. Het was wel een strategisch gekozen plaats, waar de noord-zuid as van het scheepvaartverkeer de route oostwaarts kruiste, richting 's-Hertogenbosch. Deze stad had de hertog van Brabant omstreeks 1196 gesticht, waar-

mee hij zijn aanspraken op het rivierengebied had gemarkeerd. Beide stichtingen vormden dus uitingen van de territoriale concurrentie tussen vorsten, maar de ene groeide uit tot een middelgrote stad, de andere bleef klein. Veel stadsstichtingen waren bedoeld om de controle van vorsten over grensgebieden en verkeersaders te versterken.⁴

De aansluiting van een centrum bij verkeersroutes en een eigen verzorgingsgebied waren echter bepalend voor de levensvatbaarheid van dergelijke stichtingen. Niet de politieke maar de economische determinanten primeerden dus bij de ontwikkeling van steden. De grootste stad en de kern van het meest geïurbaniseerde gebied van laatmiddeleeuws Europa was

De verdedigingsstoren van de privé-huizen en de toren van het Palazzo Pubblico te Siena symboliseren de macht van de grote families en die van de stedelijke gemeenschap. V. Rustici, *Stierengevecht op het Piazza del Campo te Siena*.

Venetië. Haar succes was een direct gevolg van haar verregaande zelfstandigheid: ze ontsnapte aan het gezag van de keizers in Byzantium en was dankzij haar geïsoleerde ligging in een lagune ook onbeheersbaar vanuit het Italiaanse vasteland. Anderzijds bood de kop van de Adriatische Zee bescherming omdat die niet zo gemakkelijk te bereiken was door concurrenten uit de islamitische wereld of Genua. Het duurde tot de geweldige overmacht van Napoleons legers alvorens de *Serenissima* van haar autonomie kon worden beroofd. Haar indrukwekkende maritieme imperium bestond

'Het succes van Venetië is het gevolg van haar zelfstandigheid'

uit een netwerk van handelsroutes en etappeplaatsen langs de kusten van de Adriatische Zee, de oostelijke Middellandse Zee en de Zwarte Zee. Aan de eindpunten van die routes vestigde de Venetiaanse senaat handelsposten die, zeker na de terugtocht van de kruisvaarders in 1299, veelal in islamitisch gebied lagen. Vandaar dat hun naam *fondaco* afgeleid was van het Arabische *funduq*, waarmee een stadswijk werd bedoeld waar vreemde handelaars de toestemming kregen om met hun schepen aan te leggen, tijdelijk te verblijven, hun goederen op te slaan, en een zekere autonomie te genieten inzake hun levenswijze, eredienst en interne rechtspleging. In die handelsposten kon de uitwisseling van de producten van de verschillende economische systemen plaatsvinden onder de bescherming van de lokale overheden zonder belemmering door de religieuze en cultuurverschillen.

Venetië vervulde de meest centrale plaats in het economische systeem van de late middeleeuwen in het westen. Aangezien massagoederen het goedkoopst per schip konden worden vervoerd, had een zeehaven doorgaans een grotere ontwikkelingskans dan een rivierhaven. Uitzonderingen op dit principe zoals Parijs en Londen dankten hun bijzondere groei aan de aantrekkingskracht van het koninklijke hof. De Venetiaanse vloot beheerste de verbindingen met Egypte, Palestina, het afbrokkelende Byzantijnse rijk, Griekenland, de Balkan en nog andere streken rond de Zwarte Zee. Vanaf de vroege veertiende eeuw onderhield ze ook geregelde verbindingen met Sluis en Southampton, de voorhavens van Brugge en Londen. Uit haar handelsposten in het Midden-Oosten betrok zij een zeer grote verscheidenheid aan producten die

elders in Europa niet geproduceerd konden worden, gaande van zijde, katoen, specerijen, kandijnsuiker, wijnen tot slaven. Veel daarvan werd door andere handelscircuits over lange afstanden aangevoerd, zoals uit China en India. De hoge eenheidswaarde van deze producten, afgewogen tegen datgene wat de Venetianen zelf aan te bieden hadden, leidde tot een structureel tekort op hun betalingsbalans en dus massale afvloeiing van edelmetaal naar het oosten. Venetië compenseerde dit door zijn positieve betalingsbalans met de rest van Europa, waarheen het zijn goederen met hoge exclusiviteitswaarde verscheepte en over de Alpenpassen liet vervoeren. De vraag waardoor Venetië de grootste stad in het westen kon worden laat zich dus beantwoorden door de combinatie van een beschermde ligging, de beheersing van maritieme routes en een quasi-monopoliepositie voor de verdeling van de hoogwaardige 'oosterse' en 'zuidelijke' producten over de rest van Europa. Venetië had de meesten van zijn aanvankelijke concurrenten uitgeschakeld of onderworpen, behalve haar grote rivaal Genua. Deze ontwikkeling werd aangedreven door de economische logica (het winstbejag), los van politieke krachten. Waar nodig onderhandelden Venetianen en Genuezen met politieke machthebbers. Waren die te zwak dan oefenden zij zelf die macht uit.

Verschuivingen

De prominente rol van Venetië heeft buitengewoon lang geduurd, van de twaalfde tot de zestiende eeuw, maar toch heeft het oprukken van het Ottomaanse rijk geleidelijk haar imperium afgetakeld. Concurrenten ontpleet nieuwe routes naar het Verre Oosten vanaf de Atlantische Oceaan en de Noordzee. In de eerste helft van de zestiende eeuw vernietigde de strijd om de hegemonie over Italië tussen de Franse en de Habsburgse monarchieën heel veel menselijk en materieel kapitaal op het schiereiland. Ook Venetië moest een hoge prijs betalen om zijn onafhankelijkheid te bewaren. Het grootste deel van Italië kwam in 1529 onder Habsburgse soevereiniteit. Centra die voorheen een secundaire rol hadden gespeeld in de door de Noord-Italianen beheerste wereldeconomie, en dankzij die contacten in hun eigen regio al een relatieve voorsprong hadden bereikt, namen de leiding over. Dat geldt het duidelijkst voor Antwerpen, dat vanaf het midden van de vijftiende eeuw zijn opzienbarende opgang maakte, waarbij een hele reeks afhankelijke centra en voorhavens betrokken werden, zoals de Walcherse rede, Bergen op

Zoom, 's-Hertogenbosch, Mechelen en vele kleinere plaatsen.

Waarom profiteerde vooral Antwerpen (en in het zuiden Lissabon en Sevilla) van deze verschuiving van het economische kerngebied en niet bijvoorbeeld Brugge of Londen? Om het bij de Noordzeehavens te houden, het was opnieuw de aansluiting bij een uitgestrekt maritiem netwerk en een productief verzorgingsgebied dat doorslaggevend was. Het proces van staatsvorming was intussen, midden vijftiende eeuw, al zover gevorderd dat het een belangrijke mede-bepalende factor werd. Kort gezegd: Antwerpen had een gunstiger aansluiting met zowel de mari-

tieme als de landinwaartse routes dan Brugge en het lag centraal in een aanzienlijk productiever verzorgingsgebied dan Londen. Intussen, midden vijftiende eeuw, was het proces van staatsvorming al zo ver gevorderd dat staten een belangrijke mede-bepalende factor werden.

Antwerpens achterland omvatte, via zijn nauwe banden met Keulen en Frankfurt, het hele Rijnland en Midden-Europa. De metropool vond aldus aansluiting bij de nieuwe ontginningen van ertsen en producties in de textielnijverheid. Bovendien genoot het, zeker tot de jaren 1540, van ruime politieke vrijheid, die in Brugge en Londen beperkt was. Als economische

Venetie was voor het contact met zijn koloniën en buursteden aangewezen op een goed informatie-netwerk. De Senaatscommissie voor buitenlandse zaken hield toezicht op de correspondentie van de ambassadeurs die de Republiek uitzond. Vittorino Carpaccio, *Vertrek van een ambassadeur uit Venetië*, 15de eeuw. Galleria dell'Accademia, Venetië.

groeipool trok Antwerpen bevolkingsoverschotten aan uit een zeer ruime omtrek. Zij stimuleerde verdere ontwikkelingen bij haar belangrijkste handelspartners in Amsterdam en Londen, die aldus op hun beurt werden voorbereid op de centrale positie die zij in de zeventiende en achttiende eeuw zouden bekleden.

Stad en achterland

Iedere stad was aangewezen op nauwe uitwisseling van goederen en diensten met haar achterland. Hoe productiever en rijker dat achterland, des te meer groeipotentieel ook de centrale stad kent. Te denken valt in de eerste plaats aan de voorziening van de stedelijke markt met graan en overige voedingsmiddelen, maar ook met zuiver water, brandstof, bouwmaterialen en overige producten van de rurale omgeving. Veiligheid van de wegen was een constante zorg, evenzeer als het uitschakelen van belemmeringen zoals tollën, die de transactiekosten alleen maar opdreven.

Een stad als Parijs, waarvan geschat wordt dat zij reeds omstreeks 1300 meer dan 100.000 inwoners telde, kon zo sterk uitgroeien dankzij haar ligging aan de goed bevaarbare Seine als enig groot centrum in het vruchtbare Île de France. Omdat het koninklijk gezag juist heel direct gold in de ruime omgeving, droeg ook het politieke gezag krachtig bij aan een marktorganisatie die de hoofdstad ten goede kwam. Alle middeleeuwse steden hebben ernaar gestreefd hun levenslijnen met de omgeving zo veel mogelijk zelf te controleren. Voor grote steden was het bevoorradingsgebied uitgestrekter dan voor kleine omdat meer monden gevoed moesten worden, meer gebouwen opgetrokken en meer grondstoffen nodig waren voor de lokale nijverheden. Bovendien kenmerken grote steden zich door meer verscheidenheid in de goederen en diensten die er geproduceerd worden. Dankzij de grote aantallen is immers specialisatie en diversificatie in de ambachten mogelijk en kunnen ook bepaalde diensten worden ontwikkeld waarvoor het verzorgingsgebied zeer uitgestrekt moest zijn. Voorbeelden daarvan zijn hooggespecialiseerde financiële diensten zoals banken die buitenlandse wissels verhandelden, universiteiten, kathedralen en vorstenhoven met de daar omheen cirkelende adellijke huizen waar diverse kunstambachten inclusief musici emplooi vonden. Gespecialiseerde goederen en diensten vereisten in het algemeen relaties over lange afstanden.

Typische handelssteden en bestuurscentra trachtten daarom niet alleen vat te krijgen op hun directe

omgeving maar ook op hun verre verbindingroutes. De vervaardiging van hoogwaardige textielstoffen of producten van kunstambachten vereiste doorgaans dure grondstoffen zoals ivoor, aluin of de kleurstof indigo die van overzee moesten worden aangevoerd. De textielnijverheid, die in Vlaanderen, Brabant en Holland tijdens de late middeleeuwen de belangrijkste nijverheidstak vormde, was in hoofdzaak aangewezen op de aanvoer van wol uit Engeland, Schotland, Ierland en Castilië. De haring werd gepekeld met zout dat in toenemende mate werd aangevoerd uit de baai van Bourgneuf aan de zuidelijke oever van de Loire, en zelfs uit Setubal ten zuiden van Lissabon. Onveiligheid op zee bedreigde de werkgele-

'Rijke steden maakten vorsten sterker, maar nergens konden vorsten grote steden klein krijgen'

genheid in grote delen van de stedelijke economie en leidde tot onrust, zelfs tot opstand. Er was de ondernemers en bestuurders dus veel aan gelegen om hun kwetsbare netwerken zo veel mogelijk te beveiligen, en liefst zo rechtstreeks mogelijk.

Controle over de directe omgeving was de zorg van iedere stad. Grotere steden waren niet alleen aangewezen op grotere verzorgingsgebieden; vaak moesten daar zelfs de meest elementaire levensbehoeften aangevoerd worden van overzee, maar ook alle grondstoffen die nodig waren voor de gespecialiseerde ambachten. Een extreem voorbeeld van deze afhankelijkheid van een maritiem netwerk was Genua, een stad met wellicht 80.000 inwoners rond 1300 maar, die afgezien van een smalle kuststrook, geen eigen agrarisch achterland had. De bergketen reikt langs de Ligurische kust immers vrijwel tot aan de zee en de havensteden zijn tegen de helling aangebouwd. Ook de sterk geurbaniseerde gewesten Vlaanderen en Holland brachten zelf onvoldoende voedsel voort om de meer dan 30 procent stedelingen te voeden. Op grote schaal moest dus graan worden ingevoerd per schip uit Zeeland, Henegouwen en het huidige Noord-Frankrijk tot Picardië, op de Schelde en langs de kust. Vanaf de vijftiende eeuw kwam ook de regelmatige aanvoer op gang van Pruisisch rogge, die tijdens de zeventiende eeuw de Amsterdamse 'moedernegotie' zou worden. Grote steden trachtten daarom niet alleen hun aanvoerlijnen in de directe omgeving veilig te stellen, maar ook hun verbindingen met handelspartners op verre afstand. Dat netwerk vormde dan evenzeer hun 'achterland'.

Steden en staten

Veel steden in West-Europa bereikten al een behoorlijke omvang nog vóór er in hun omgeving sprake was van geconsolideerde en centraal bestuurd staten. Die steden verwierven hun zelfbestuur en handelingsvrijheid door onderhandelingen, soms na strijd, met de lokale en regionale machthebbers, die een graantje meepikten van de toegenomen welvaart. In andere gevallen waren het echter de vorsten die steden stichtten of van vrijheden voorzagen. Dat was op ruime schaal het geval in Castilië na de *reconquista*, waar de katholieke monarchie de herbevolking van het veroverde gebied trachtte te bewerkstelligen door de steden het gezag over grote stukken land te verlenen. Vergelijkbaar is de stichting van steden door de Duitse *Ostkolonisation*, bijvoorbeeld in Pruisen. Ook daar ging het erom de etnisch in de minderheid verkerende veroveraars greep te geven over het land.

In de meeste gevallen lagen de verhoudingen minder duidelijk, was de machtsverdeling ingewikkelder en wisselvallig. Veelal betrof de grondaristocratie een zelfstandige positie als derde partij en probeerde een vorst zijn opposenten tegen elkaar uit te spelen. Zolang de edelen zijn belangrijkste tegenstanders waren, zocht hij steun bij de steden, die daar hun voorrechten bij wonnen. Groeiden de steden echter de vorsten boven het hoofd, dan zochten die vanzelfsprekend weer steun bij de adel. Grote steden die om de hiervoor uiteengezette redenen hun macht over het omringende platteland trachtten uit te bouwen, kwamen onvermijdelijk in conflict met edelen en vorsten. In wezen waren hun belangen onverzoenlijk omdat ze van totaal verschillende logica's uitgingen. De vitale belangen van stedelijke gemeenschappen vereisen orde en veiligheid; edelen en vorsten beschouwen de krijgskunde als hun hoogste roeping en streven hogere roem en eer na door het uitbreiden van hun gezagsgebied. Controle over territoria is niet de primaire bekommernis van handeldrijvende burgers; de veiligheid van het netwerk met hun achterland is hun hoogste belang.

De zeer grote steden van Noord- en Midden-Italië bevochten hun autonomie met succes tegen hun vorsten, die de Duitse keizers en de pausen waren. Tegen het einde van de twaalfde eeuw hadden de vorsten deze krachtmeting verloren omdat de steden verbonden met elkaar sloten en samen meer militaire en financiële middelen konden mobiliseren. Tijdens de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw heerste er een verbeterde onderlinge competitie

tussen de steden. Daarbij trachtte elk van hen haar positie zo sterk mogelijk te maken door kleinere steden en plattelandsgebieden aan zich te binden, niet zelden door onderwerping met de wapenen. Zo ontstonden de befaamde stadstaten, waarvan de grenzen zich grosso modo stabiliseerden, ondanks aanhoudende rivaliteit. De grootste steden lijfden een reeks kleinere en het omliggende land, *contado*, in en vormden kleine staatjes. Venetië bouwde als rugdekking voor zijn afbrokkelend maritiem imperium, in de Povlakte een territorium van 30.000 km² uit, de *Terraferma*. Milaan veroverde 27.000 km². Het gebied van Florence was veel kleiner en meer verbrokken, maar omvatte vanaf 1406 wel Pisa, dat toen als zeehaven een strategisch voordeel opleverde. Daartussen lagen er nog kleine onafhankelijke staatjes en grotere vorstendommen zoals Savoye en de pauselijke staat. De politieke suprematie over een *contado* verzekerde de stedelijke elites van hun inkomsten en noodzakelijke bevoorrading. Zelfs de hegemoniale macht van keizer Karel V liet deze staatjes voortbestaan en nam genoegen met soevereiniteit op afstand. De onderwerping van Florence had zijn leger al twaalf maanden gekost, dus zou zelfs hij niet opgewassen geweest zijn tegen een coalitie van enkele grote stadstaten.

Monarchale staten konden alleen in aanzienlijk minder geürbaniseerde gebieden het overwicht krijgen. In de Nederlanden hebben de territoriale vorsten in alle gewesten hevige strijd geleverd tegen de machtsaanspraken van grote steden. Ook hier bleek tijdens de Opstand een langdurige, ontzaglijke en voor alle partijen uitputtende krachtmeting ook Filips II, de machtigste vorst van zijn tijd, geen overwinning te kunnen opleveren. Zelfs in de heroverde zuidelijke provincies waaruit tweehonderdduizend mensen waren weggevlucht, behielden de machtse-lites van de grote steden tot het einde van de achttiende eeuw een stevige invloed in het landsbestuur. Rijke steden konden vorsten sterker maken, maar vorsten konden grote steden nergens klein krijgen.

BIBLIOGRAFIE

Ph. Jones, *The Italian City-State. From Commune to Signoria*. Oxford 1997.

Ch. Tilly & W.P. Blockmans, eds., *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*, Boulder 1994.